



Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het wonder van de hbs: een onderwijshervorming die slaagde, 1864-1885

Blokker, J.A.

Citation

Blokker, J. A. (2021, October 27). *Het wonder van de hbs: een onderwijshervorming die slaagde, 1864-1885*. Querido, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3221313>

Version:

Publisher's Version

License:

[Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from:

<https://hdl.handle.net/1887/3221313>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2 'Deze bloeiende gemeente'

Het enthousiasme

IN VRUCHTBARE AARDE

Volgens de wetsvoordragt zullen er hier te lande vijftien hoogere burgerscholen op kosten van het Gouvernement worden opgericht. Wij achten het zeer wenschelijk in het belang dezer gemeenten en van haar inwoners en vooral van de nijverheid in deze gemeenten, dat in deze gemeenten zoodanige school wordt gevestigd.¹

Aldus schreef de Kamer van Koophandel van de gemeenten Veendam en Wildervank in een notitie van 26 augustus 1862 aan de beide gemeenteraden. Het was negen maanden voordat het wetsvoorstel wet was geworden, maar die zomer ging de mare al als een lopend vuurtje door het land dat er een wet in aantocht was en dat er vijftien rijks-hbs'en te verdelen zouden zijn. Overheidssteun voor een nieuwe hypermoderne school was voor veel gemeenten een aantrekkelijk vooruitzicht. Het bestuur van de gemeente Oudewater was zelfs nog eerder in de pen geklommen en had de minister verzocht om in aanmerking te mogen komen voor een van die rijks-hbs'en. Oudewater was de allereerste gemeente in het land die zo'n verzoek indiende. Dat was namelijk al op 24 juli 1862.²

Bestuurders en intellectuelen in het land hadden het nieuws

over de wetgevende activiteiten van de regering en het parlement met aandacht gevolgd. Zij waren terdege voorbereid op wat er zou komen. Dat de belangstelling juist voor die ene nieuwe school zo groot was, bleek wel in de eerste weken na publicatie in het Staatsblad. Overal traden gegadigden naar voren. Van de verste uithoeken van het land bereikten het ministerie notities en petities. Lokale bestuurders ondernamen de reis naar de residentie om de minister te spreken te krijgen.³ Het was vooral artikel 18 dat de belangstelling trok, waarin de oprichting van die rijksscholen in de 'meest gelegene gemeenten' werd aangekondigd. Voor veel bestuurders in het land behoorde de eigen woonplaats welhaast per definitie tot die bijzondere categorie, ook nog in de tweede helft van de eeuw. In dit hoofdstuk zullen vele voorbeelden van dit lokale chauvinisme aan de orde komen. Vrijwel alle belangstellende gemeenten vroegen onbeschroomd om een rijks-hbs, bijna alsof het geen speciale gunst was, maar een vanzelfsprekend recht. Onder de vijftien gemeenten die in de eerste vijf jaren een rijks-hbs verkregen, waren er zes met een inwoneraantal beneden de tien-duizend. Naast die zes gelukkigen waren er ook gemeenten wier aanvraag werd afgewezen, maar die na afwijzing van hun verzoek niettemin een gemeentelijke hbs oprichtten.⁴ Overigens was niet alleen voor een rijks-hbs, maar vanzelfsprekend ook voor een gemeentelijke toestemming van de minister nodig: hij besliste, op advies van de inspecteur, over de kwaliteit van het ingediende plan van aanpak.

Het lijkt logisch dat gemeenten, zeker de kleinere, minder draagkrachtige, opteerden voor een rijksschool. Er was in het late voorjaar en in de zomer van 1863 nog weinig duidelijk over de school. Het enige wat vooralsnog vaststond was dat de kosten hoog zouden zijn, want dat had de minister aan de Kamer voorgerekend in de Memorie van Toelichting.⁵ Het kan dan

ook niet verbazen dat gemeenten die een hbs begeerden, zochten naar mogelijkheden om zich die kosten te besparen. Een manier om te besparen, zullen zij gemeend hebben, was de verwerving van een rijksschool. De mogelijkheid van financiële ondersteuning kwam bij de lokale trots. Het valt overigens nog te bezien of een rijksschool voor een gemeente inderdaad financieel zoveel gunstiger was dan een eigen gemeentelijke hbs. In dit hoofdstuk zal ook die vraag beantwoord moeten worden.

Geen enkele gemeente in het land, groot of klein, was op grond van de wet gehouden om een hbs op te richten. De grote steden waren misschien moreel verplicht om met de hervorming mee te doen, de kleintjes konden zich zonder problemen buiten de vernieuwing houden. Dat ze niettemin een hbs begeerden, duidt op spontaan enthousiasme. Dat enthousiasme blijkt ook uit het feit dat enkele kleinere gemeenten na afwijzing van een verzoek om een rijks-hbs te mogen verwerven toch overgingen tot de oprichting van een eigen gemeentelijke hbs. Die gemeenten waren klaarblijkelijk bereid om flinke sommen geld te investeren in een onzeker project. Er moet iets geweest zijn wat hun aantrekkelijk leek.

Alle potentiële hbs-gemeenten bij elkaar zullen met hun enthousiasme ook weer extra hebben bijgedragen aan het succes van de nieuwe school. Want een school waar zoveel animo voor bestaat, dat moet wel iets heel bijzonders zijn, daar wil iedereen wel bij horen. Het lijkt een fenomeen van niet te onderschatten belang. Als die veronderstelling juist is, dan onderschrijft dat de verwachting van de minister dat de hbs voor haar succes afhankelijk was van medewerking van lagere autoriteiten.

In dit hoofdstuk worden de verschillende motieven onderzocht van lokale bestuurders om een hbs op te richten. Gemeentelijke verwachtingen en wensen zijn terug te vinden in de 'sollicitatiebrieven' die de bestuurders aan het ministerie

zonden. Verder is in dit verband de interne gemeentelijke correspondentie relevant, naast de notulen van de gemeenteraad en van de vergaderingen van burgemeester en wethouders. In hun verzoekschriften presenteerden de gemeenten zich uiteraard in een zo gunstig mogelijk daglicht en ze zeggen daar zeker datgene wat hun profijtelijk voorkwam. Maar het is niet al te moeilijk om tussen de regels van de retoriek andere, soms meer authentieke beweegredenen te herkennen. Met behulp van al die bronnen moet het mogelijk zijn om het lokale enthousiasme te verklaren en aan te geven hoe belangrijk dat was voor het slagen van de onderwijshervorming.

HET LICHT VERSPREIDEN

‘Ter oprigting van hoogere burgerscholen,’ had minister Thorbecke laten aantekenen in de memorie van toelichting, ‘zal het initiatief van Staatswege worden genomen. Wanneer de Regering het voorbeeld geeft, mag men zich vlijen, dat het, bij toenemend gevoel der behoefte, door provinciën, gemeenten, bijzondere vereenigingen, met of zonder Rijkshulp, allengs zal worden gevolgd.’⁶ Uit deze uitspraak blijkt het dilemma van de minister: enerzijds was hij overtuigd van de noodzaak gemeenten achter zijn project te krijgen, anderzijds was hij een voorstander van zoveel mogelijk soevereiniteit van lagere overheden.⁷ Hij koos ervoor het goede voorbeeld te geven en geen verplichting op te leggen. Maar het effect van het stimuleringsbeleid kon wel even op zich laten wachten, want de oprichting van een nieuwe school met alles wat daarbij kwam kijken, kostte tijd. Voordat de eerste rijksscholen zouden functioneren, moesten de geesten in de gemeenten rijp gemaakt worden. De minister ging voortvarend van start. In de maanden direct volgend op publicatie van de wet verstuurde hij brieven aan vrijwel alle gemeenten in het land om hen tot actie te verlokken:

opdat de goede gevolgen, welke uit de onlangs in werking getreden regeling van het middelbaar onderwijs kunnen voortvloeijen, zich zoo spoedig mogelijk doen gevoelen. [...] vooral voor zooveel de opleiding betreft van dat gedeelte der nijvere burgerij, in wier behoefte door oprigting van hoogere burgerscholen of dergelijke inrigtingen zou moeten worden voorzien.⁸

Het appel werd gehoord. Uit de raadsnotulen van verschillende gemeenten blijkt dat bestuurders en raadsleden zich door het standaardschrijven van de minister vereerd en soms zelfs persoonlijk aangesproken voelden.⁹ En de brief maakte zeker indruk op mannen die toch al geïnspireerd waren door het liberale vooruitgangsgeloof. 'Liberalisme is er in soorten,' heeft Henk te Velde vastgesteld in een artikel over de voormannen van het doctrinair liberalisme in Nederland en Frankrijk, om te vervolgen: 'Politiek was voor hen [de doctrinairers] een zaak die zich niet op straat, maar in het parlement en in de werkkamer van de minister afspeelde.'¹⁰ Buiten het parlementaire centrum van Nederland stond dat type liberalisme minder op de voorgrond. Mannen als de Warffumer herenboer Geert Reinders, de Veenammer columnist Anthony Winkler Prins, de burgemeester van Goes, Martinus Blaubeen, en vele anderen waren idealisten die concreet wilden bouwen aan een betere toekomst. Voor hen speelde de politiek zich juist wel op straat af, of althans in het openbaar, in salons en zaaltjes, en veel minder in de werkkamer. Voor deze mannen van de praktijk kwam de nieuwe tijd met de trein; soms hoopten zij, omgekeerd, dat de nieuwe school de komst van de trein naderbij zou brengen. Anthony Winkler Prins was een onvermoeibaar pleitbezorger voor aansluiting van zijn gemeente Veendam aan het spoor.¹¹ Daarbij was hij overtuigd van de beschavende en emanciperende wer-

king van onderwijs. Vanuit dat idealisme werd hij de grote initiator van de gemeentelijke hbs. Voor hem lijkt de school zeker ook een middel te zijn geweest om een spoorverbinding voor Veendam binnen te halen.

Overal in het land werden vooruitstrevende mannen enthousiast van het vooruitzicht op een hbs in de gemeente, liefst een rijks-hbs. Vrijwel overal waren het lokale voorlopers die aandrongen op besluitvorming. Soms was het idealisme aanwezig in het college van B & W, zoals in Roermond en in Goes, waar de burgemeesters de initiatiefnemers waren.¹² Soms bracht een activistische inwoner de bal aan het rollen, zoals bijvoorbeeld in Veendam. In Sneek kwam het initiatief van een raadslid, Johan Herman Paehlig, in Zaltbommel van een bevlogen dominee, Cornelis Hooijer.¹³ In Helmond namen enkele kiesgerechtigde ingezetenen het voortouw middels een rekest aan de gemeenteraad; daarop adopteerde een raadslid, J.B. Bots, het plan. Bots was kantonrechter in zijn gemeente en tevens lid van de Tweede Kamer. Hij was een aanhanger van Thorbecke. Op eigen initiatief overlegde hij direct met de minister en wist hij zo een rijks-hbs voor zijn gemeente binnen te halen.¹⁴ Al die mannen geloofden in vooruitgang door middel van onderwijs. Zij waren energieke bouwers met een grote werkkraft. Zij waren de dragers van het enthousiasme voor de onderwijshervorming. Zij bestookten het gemeentebestuur met voorstellen en petitie's. Hun opvattingen kwamen terug in de officiële aanvragen naar de minister. Het is duidelijk dat het middelbaar onderwijs de gemoederen zeer beroerde. Politiek was doorgaans nog iets van een kleine bestuurlijke elite.¹⁵ Maar onderwijs, en niet alleen het lager onderwijs, was een zaak die allen aanging. Velen, ook buiten de bestuurlijke bovenlaag, voelden zich betrokken bij de veranderingen en gaven luidop kennis van hun opvattingen door middel van petitie's, rekesten, stukken in de

krant, soms zelfs nauwelijks verholen politieke druk.

Naast de minister en naast de enthousiaste volgelingen in de gemeenten was er nog een groep mannen die een rol van betekenis speelden bij het stimuleren van gemeenten, de drie rijksinspecteurs D.J. Steyn Parvé (1825-1883), J. Bosscha jr. (1831-1911) en W.C.H. Staring (1808-1877). Zij waren benoemd met ingang van 1 juli 1863.¹⁶ Zij hadden onder elkaar de provincies verdeeld. Staring kreeg naast een eigen rayon bovendien het toezicht onder zich op het landbouwonderwijs. In de memorie van toelichting van 1863 noteerde de minister dat de inspecteur 'met de hoofdvakken van dat onderwijs bekend [dient] te zijn; het toezigt zal vooral op hem aankomen, het zal zijne onverdeelde zorg vorderen en al zijn tijd innemen'.¹⁷ Een belangrijke functie dus. De drie kwamen allen uit de natuurwetenschap. Staring was geoloog en tot zijn benoeming als inspecteur de drijvende kracht achter de samenstelling van een algemene geologische kaart van Nederland. Bosscha was natuurkundige, gepromoveerd bij professor Rijke, en later hoogleraar mechanica aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Hij was degene die de belangrijke plaats van het natuurwetenschappelijk practicumonderwijs, waar ook professor Rijke een voorstander van was, binnen de hbs ten zeerste stimuleerde.¹⁸ Ook Steyn Parvé was fysicus. Hij had, net als professor Rijke, gedoceerd aan het Koninklijk Atheneum te Maastricht. Daar had hij in de jaren 1850 ook nog samengewerkt met twee latere hbs-directeuren van respectievelijk Roermond en Sneek. Vanaf 1858 was hij als com-mies verbonden aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. In de beginfase van de hervormingsoperatie, in het jaar tussen de aanname van de wet en de opening van de eerste scholen, was de rol van de drie inspecteurs in hoofdzaak beperkt tot het beoordelen van de plannen van aanpak van verschillende gemeenten, later hielden ze ook de ontwikkeling van de scholen nauwlet-

tend in de gaten. Om hun werk naar behoren te kunnen verrichten, reisden ze het hele land door. Een Ministerieel Besluit van 10 augustus 1863 machtigde hen om op rijkskosten dienst-reizen te maken. Zo bleven zij in contact met de gemeenten en de scholen waarover zij het toezicht hadden.¹⁹

Het was vooral Steyn Parvé die zich ontpopte als prominent verdediger en het gezicht van de hbs. Vanaf 1868 publiceerde hij met grote regelmaat in het liberale tijdschrift *De Economist* artikelen over de stand van zaken van het middelbaar onderwijs. Hij verdedigde de hbs met verve, maar pleitte toch ook voor inperking van de haast onbeperkte vrijheid en inkrimping van het topzware vakkenpakket. Hij bemoeide zich, als algemeen ontwikkeld man van de wetenschap, met alle vakken en disciplines van de school.²⁰ Hij bezocht de scholen en ging met de leraren in discussie. Dat maakte grote indruk. Zijn gezag straalde af op de leraren, die zich gezien en gerespecteerd voelden. Zijn invloed was groot, zowel bij het ontstaan als bij de ontwikkeling van de wet. Hij was het anderzijds ook op wie veel kritiek tegen de school, die hij zozeer verdedigde, zich richtte.

DE RIJKS-HBS

‘Je hebt een daalder en een rijksdaalder; zo heb je ook een hbs en een rijks-hbs.’ Die oneliner tekende ik in mei 2001 op uit de mond van de toenmalige directeur van de Centrale Directie van het Atlascollege. In die onderwijskoepel was onder meer de opvolger ondergebracht van de vierjarige hbs van Hoorn, die in 1908 was overgegaan naar het Rijk. Bij het begin van de onderwijshervorming van 1863 hadden vrijwel alle kleinere gemeenten om verschillende redenen een rijks-hbs geambieerd. Een rijks-hbs was een gewild artikel. Slechts enkele kregen hun zin.

De centrale doelstelling van het Rijk ter stimulering van de hbs lag besloten in artikel 18 van de wet. De formulering ‘meest

gelegene oorden' duidde op het belang van spreiding tot in de verste uithoeken van het land. Het centralistische beleid was voor Nederland een noviteit en het Rijk nam wel degelijk een risico. Hoe zouden lagere overheden hierop reageren? Onderwijs was nooit anders geweest dan een gemeentelijke verantwoordelijkheid. Dat gold voor het lager onderwijs, binnen de kaders van de Schoolwet van 1806. De rijksoverheid was verantwoordelijk voor het toezicht, de gemeente voor de inrichting. De vernieuwde onderwijswet-Van der Brugghen van 1857 veranderde aan dat beginsel niets.²¹ En voor het voortgezet onderwijs gold dat er tot 1863 zelfs nog geen begin geweest van een landelijk kader, geen regeling van onderwijspakketten, bevoegdheden, lestijden, maximumaantal leerlingen, niets.²² De gemeenten waren daar altijd volledig de baas geweest, maar nu stond er opeens een artikel in de nieuwe wet waarin het Rijk zichzelf opwierp als schoolbestuurder. Het viel te verwachten dat er oppositie zou ontstaan tegen het ingrijpen van Den Haag. Bij eerdere gelegenheden waar het Rijk de lokale autonomie leek te bedreigen, was dat verzet tegen vermeend centralisme er zeker geweest.²³ Dat was bijvoorbeeld gebeurd bij de Gemeentewet van 1851 en des te meer bij het concept Armenwet, dat door de val van het eerste ministerie-Thorbecke nooit tot uitvoer was gekomen.

Oppositie tegen Haagse expansiedrift bleef ook nu, in 1863, niet achterwege. Onder conservatieven bestond de gedachte dat de 'geest van het volk' herkenbaar was in lokale instituties en dat de rijksoverheid daarvan af moest blijven.²⁴ Maar sterker dan de bezwaren was de verleiding in de wet van financiële ondersteuning. Die verlokking had succes. Veel lokale bestuurders werden enthousiast bij het vooruitzicht om misschien een rijks-hbs te verkrijgen op kosten van Den Haag. Zo schreef een raadslid uit Assen in 1865 in een vlammend betoog in de plaat-

selijke krant dat hij niet begreep 'hoe het mogelijk [was], dat er iemand tegen kan zijn dat het Rijk de kosten [van een hbs] zal dragen'.²⁵ Een rijks-hbs kostte de gemeente niets, het was een cadeau van de rijksoverheid, dat was de gedachte.

Vrijwel alle gemeenten die in de eerste maanden na het in werking treden van de wet in actie kwamen, begonnen dan ook met het aanvragen van een rijks-hbs. Veel van die gemeenten dienden plannen in die het lokale onderwijs samenbrachten in een nieuw bouwwerk waarin alle bestaande scholen moesten opgaan. Daarmee maakten ze gebruik van het ordenende element in de wetgeving. Maar voor een school op maat naar lokale smaak was die staatsschool niet bedoeld, dat bleek al gauw. De rijks-hbs moest, in de woorden van de minister, 'eenvormig' zijn.²⁶ Op die grond werden de plannen van de gemeenten Sneek, Veendam, Hoorn en Goes, maar ook bijvoorbeeld van de gemeente Meppel, afgewezen. Daartegenover stelde de minister in alle gevallen (met uitzondering van Meppel) wel rijks-subsidie in het vooruitzicht. Dat hielp sommige ambitieuze gemeenten over de brug om na afwijzing van hun eerste verzoek toch verder te gaan met een gemeentelijke hbs.

Het lijkt of het ministerie in de eerste maanden na 2 mei 1863 overvallen werd door de enorme belangstelling voor de rijks-hbs en dat er vooraf geen criteria waren ontwikkeld op grond waarvan de ene gemeente wel en de andere geen toestemming zou krijgen. De overbelasting blijkt bijvoorbeeld uit het antwoord dat de minister aan B&W van Hoorn stuurde: 'Dat uw schrijven van 21 maart jl, No 324, waarin op vestiging eener Rijks hoogere burgerschool met driejarigen cursus in Hoorn werd aangedrongen, tot dusverre onbeantwoord bleef, is alleen toe te schrijven aan eene menigte dergelijke aanvragen uit andere gemeenten, welke in verband met elkander moesten worden beschouwd.'²⁷ De gemeente had maar liefst tien maanden

moeten wachten op een antwoord; en dat antwoord was nog afwijzend ook. Een sterk argument voor die toch wel onbehoorlijke vertraging leverde de brief van de minister niet: misschien was Hoorn gewoon niet belangrijk genoeg. Het gemeentebestuur voelde zich in elk geval geschoffeerd.²⁸

Het grote aantal aanvragen stelde de minister voor de taak om specifiek beleid te ontwikkelen. Als er vooraf al zoiets is geweest, dan is dat achteraf niet direct herkenbaar. Het enige wat vaststond was de wens van spreiding. In het kader van die centrale doelstelling was de minister bijvoorbeeld van mening dat er in de provincie Limburg liefst een vijfjarige en een driejarige rijks-hbs moesten komen.²⁹ De stemming in Limburg was in het begin van de jaren zestig niet per se vijandig tegenover het liberalisme en het bijbehorende vooruitgangdenken en de minister van zijn kant wilde Limburg uitdrukkelijk bij de (liberale) vernieuwing betrekken.³⁰

Dat de Limburgse vijfjarige uiteindelijk naar Roermond kwam, dankte die gemeente enerzijds aan de weigering van de provinciehoofdstad Maastricht om een rijksschool toe te laten en anderzijds aan het doortastend optreden van de burgemeester, de Thorbecke-aanhanger L.F.H. Beerenbroek.³¹ In een aantal persoonlijke gesprekken wist hij voor zijn gemeente een rijksschool te verwerven, tot grote vreugde van de burgerij.³² De toekenning van een rijks-hbs aan Roermond was daarmee het resultaat van spreidingsbeleid en lobbywerk. Iets dergelijks gebeurde ook in het Groninger Warffum. Dat dorp lag ver van het centrum van het land, vijftientwintig kilometer ten noorden van de stad Groningen en dicht onder het wad. De gemeente telde op 31 december 1863 2069 inwoners.³³ De bevolking bestond vooral uit landarbeiders en vissers. Maar in en rond het dorp waren ook enkele ondernemende boeren gevestigd, die zich tot de liberale stroming aangetrokken voelden,

en er woonden maar liefst twee leden van de Tweede Kamer. De eerste was Rembertus Westerhoff (1801-1874), een veelzijdig man, huisarts in Warffum, natuurkundige en amateurhistoricus. De tweede was Geert Reinders (1790-1869). Zijn grootvader had naam gemaakt als onderzoeker naar runderpest en immuniteit, zijn zoon was wethouder van Warffum en een neef zou vanaf de opening van de hbs in de gemeente daar natuurwetenschappen doceren. De familie Reinders drukte een zwaar stempel op de gemeenschap; zij waren de patroons van het dorp.

Westerhoff en Reinders waren sinds 1849 onafgebroken lid van de Tweede Kamer, de eerste voor het district Appingedam, de tweede voor Zuidhorn. Zij behoorden tot de liberale Kamerclub en waren persoonlijk bevriend met Thorbecke. Het plan om een rijks-hbs aan te vragen kwam pas betrekkelijk laat, anderhalf jaar na het in werking treden van de wet. Wethouder Reinders nam het initiatief, mogelijk na ruggespraak met zijn vader, het Kamerlid. Op zijn voorstel besloot de gemeenteraad, in zijn vergadering van 13 januari 1865, zich met een verzoek tot de minister te wenden. De gemeente voerde als pluspunten in de sollicitatiebrief aan het ministerie haar centrale ligging aan in de Ommelanden en de goede waterwegen waardoor het dorp van alle kanten bereikbaar was. Die argumenten gingen samen met een klacht:

Overwegende dat deze streken niet direct deelen in de onmeetelijke voordeelen van de spoorwegen, dewelke niet enkel uit een materieel oogpunt welvaart om zich verspreiden, maar ook zoo grootelijks bijdragen tot de geestelijke ontwikkeling van het volk, dat deze daarvan verstoken, en eenige uren van de staatsspoorwegen verwijderd blijven, en daarom welligt een bescheiden wensch mogen uitspreken van alhier eene Rijks hoogere burgerschool te zien gevestigd.³⁴

Het was geen bijzonder overtuigend betoog. De minister vond dan ook geen argumenten om Warffum tegemoet te komen en wees het verzoek af. Hij antwoordde dat hij moeilijk aan Warffum wel en aan andere vergelijkbare gemeentes niet het voorrecht van een rijks-hbs kon gunnen en hij vervolgde: 'Hebben, gelijk door u wordt opgemerkt, bijna alle gemeenten van het voormalig kwartier der Ommelanden bij de stichting eener hoogere burgerschool met driejarigen cursus belang, waarom vereenigen zij zich dan niet tot oprigting eener gemeenschappelijke school?'³⁵ Daarmee leek de kous af. De minister wenste een regionaal samenwerkingsverband. Zijn beleid was consequent, want ook elders drong hij daarop aan.³⁶ De burgemeester van Warffum, P.F.L. Plaat, die tevens burgemeester was van het nabijgelegen Usquert, leek zich er al bij neer te leggen en stelde voor een plan op te stellen voor zo'n regioschool. Maar wethouder Reinders wilde nog niet opgeven. Hij stelde voor om andermaal een verzoek tot de minister te richten en met de verzending daarvan te wachten tot het begin van de vergaderingen van de Kamer na het kerstreces. Westerhoff en Reinders konden dan nogmaals bij de minister het verzoek van de gemeenteraad persoonlijk ondersteunen.³⁷ Ook hier dus een lobby onder liberale geestverwanten.

Maar ook na het bezoek van zijn twee geestverwanten hield de minister vast aan het plan voor regionale samenwerking. Dat zou dan wel een rijksschool mogen zijn, gevestigd in een van de gemeenten in de Ommelanden. Dat idee wees de Raad pertinent van de hand: die wilde een exclusief Warffumer school. De raadsleden speelden hoog spel. Ten slotte gaf de minister toe aan de druk van zijn vrienden uit het Hoge Noorden. Op 9 augustus 1865 berichtte hij het gemeentebestuur dat hij 'niet ongenegen' was om in de gemeente Warffum een rijks-hbs te vestigen met driejarige cursus.³⁸

Wat de minister heeft doen zwichten en doen afwijken van zijn regionale voorkeur is niet geheel duidelijk, zoals wel meer in het toewijzingsbeleid. Het lijkt er sterk op dat een antwoord op die vraag te vinden is in het gecompliceerde karakter van Johan Rudolf Thorbecke. Aerts stelt dat hij niet vrij was van ijdelheid en gevoelig voor vleierij.³⁹ Westerhoff en Reinders hebben mogelijk op die zwakke kant van zijn karakter gewerkt. In ieder geval kreeg de gemeente Warffum toch de school die de heren voor ogen had gestaan ondanks de (begrijpelijke) twijfels van de minister.

BELEID

De minister beoordeelde de aanvragen van geval tot geval en liet zijn beslissing mede afhangen van persoonlijke motieven en sympathieën. Rijksscholen kwamen er in zeer verschillende gemeenten. De grootte van een gemeente was geen doorslaggevend argument en het was ook niet per se de bedoeling om een rijks-hbs te stichten in alle provinciehoofdsteden. Maar bij nader inzien is het handelen van de minister toch niet zó grillig en raadselachtig. Wanneer het maar enigszins mogelijk was, wilde hij ruimte geven aan lokaal initiatief. Waar gemeenten niet in staat waren om op eigen kracht een hbs op te richten (bijvoorbeeld vanwege financiële problemen, of omdat het leerlingepotentieel te klein was en samenwerking met andere gemeenten een noodzaak), daar kon dan de rijksoverheid bijspringen. In gebieden waar de hbs nog niet gevestigd was, moest het initiatief van de rijksoverheid komen.

Dat betekende dat de grote steden op eigen kracht het voorbeeld moesten geven door de oprichting van eigen gemeentelijke hbs'en en dat gebeurde dan ook, Den Haag als eerste, al snel ook Amsterdam. Op 19 juli had de minister zich tot het bestuur van die laatste gemeente gericht met de standaardvraag

hoe de heren vorm dachten te geven aan het middelbaar onderwijs; maar hij had daaraan toegevoegd dat hij van mening was dat de hoofdstad niet mocht achterblijven bij de oprichting van hogere burgerscholen. Hij gaf suggesties over aansluiting bij al bestaande onderwijsinstituten in de stad: 'Er is al een school waarop kan worden voortgebouwd, tw de "inrichting voor onderwijs in koophandel en nijverheid", voor enige jaren door bijzondere personen opgericht.'⁴⁰ In soortgelijke bewoordingen als aan Amsterdam schreef hij ook aan Rotterdam. Van de grote gemeenten verwachtte hij eigen initiatief. Zij konden hun eigen broek ophouden.

Maar de gemeente Groningen, vijfde stad van het land, opteerde onverwachts voor een rijksschool. Over die aanvraag was de minister bepaald ontstemd. 'Niet zonder bevreemding', schreef hij op 19 juli 1863, had hij vernomen dat de gemeenteraad een rijks-hbs wenste.

Ik had verwacht [...] dat de gemeente prijs zou stellen op een zelfstandige inrigting, geheel naar plaatselijke behoefte ingerigt, en waarbij dan welligt tevens zoude kunnen worden gebruik gemaakt van bestaande inrigtingen, zoo als de tweede afdeling van het gymnasium, de afdeeling zeevaartkunde der Akademie Minerva, en welligt ook de landhuishoudkundige school.⁴¹

Niettemin kreeg Groningen een rijks-hbs.⁴² Ook nu weer is het moeilijk te begrijpen waarom de minister afweek van het beleid om gemeenten, zeker de meer draagkrachtige, te stimuleren tot eigen initiatief. Hij lijkt contrecoeur te hebben toegegeven aan de wens van de Groninger gemeenteraad. Ook hier moeten we de verklaring zoeken bij Thorbeckes ijdelheid. In Groningen kon de minister persoonlijk rekenen op veel sym-

pathie. Het kiesdistrict had hem verschillende malen verkozen tot lid van de Tweede Kamer.⁴³ Dat maakte het voor hem moeilijk om een zo halsstarrig verlangen van een gemeente die hem welgezind was te negeren. De rijks-hbs van Groningen was, in september 1864, de eerste vijfjarige hbs die de deuren opende, direct gevolgd door die van Roermond en de gemeentelijke hbs van Sneek.

In beginsel waren de vijftien modelscholen niet bestemd voor de grote, maar juist voor de middelgrote steden in de elf provincies en in de praktijk ook voor enkele kleintjes. Afgelegen regio's moesten aansluiting vinden bij het landelijk netwerk van hbs'en. In het westen van het land lagen de grote rijke steden, daar was het spoorwegnet al in ontwikkeling. Van hen verwachtte de minister al dan niet spontane medewerking aan de onderwijshervorming. Zij hoefden in het algemeen niet te rekenen op vestiging van een rijks-hbs, overigens wel degelijk op rijkssubsidie. Maar Warffum, Sappemeer, Zaltbommel, Assen en Helmond, korte tijd later ook nog Winterswijk en Heerenveen, waren te klein om zelfstandig op te kunnen treden als stichters van een school en Roermond was een verhaal apart. Zo werd dan dus inderdaad, en wel binnen korte tijd, het nieuwe onderwijs over het land gespreid.⁴⁴

DE REKENING VAN DE RIJKS-HBS

De aanvragers van een rijks-hbs veronderstelden dat zij een mooie nieuwe school zouden verwerven op kosten van Den Haag. Maar de eigen investeringen konden in de praktijk nogal tegenvallen. Een gemeente die de eer te beurt viel een rijks-hbs te mogen huisvesten was namelijk verantwoordelijk voor de gebouwen. De eerste vraag die de minister altijd stelde aan de ontvangende gemeente was of er geschikte lokalen aanwezig waren. De bestuurders waren er blijkens hun sollicitatiebrie-

ven van op de hoogte dat zij die eis konden verwachten. B&W van Oudewater, in hun vroege aanvraag, preludeerden daar al op door te wijzen naar 'een gebouw thans in haar bezit ten gebruike voor dit doel'.⁴⁵ En de gemeente Hoorn verzekerde 'dat er in de gemeente geschikte lokalen of terreinen gevonden worden en de Raad zeer geneigd zoude worden bevonden zoodanige die daartoe geschikt worden geoordeeld en aan de gemeente in eigendom opkomen, afstaan'.⁴⁶

Die huisvesting van een hbs kon een zware last blijken te zijn, want de eisen waren strenger dan de bestuurders hadden beseft en bestaande gebouwen bleken vaak niet zomaar geschikt en moesten flink verbouwd worden tegen hoge kosten. De drie nieuw aangestelde rijksinspecteurs bekritiseerden de bouwtekeningen tot in de kleinste details. Inspecteur Bosscha adviseerde de gemeente Helmond over de constructie van kachels in de lokalen van de op te richten rijks-hbs.⁴⁷ Inspecteur Steyn Parvé bemoeide zich met de leerlingenbankjes in het tekenlokaal van de gemeentelijke hbs in Enkhuizen en met de plaatsing van een zuurkast in het natuurkundelokaal.⁴⁸ En inspecteur Staring liet zich kritisch uit over de ventilatie, de verlichting en de verwarming van het gebouw bestemd voor de hbs in Veendam.⁴⁹ Of het nu ging om een gemeentelijke hbs of een rijksschool, de controle was intensief en minutieus en alle rekeningen kwamen bij de gemeente.

In vijf van de zes kleinere gemeenten die tot de zomer van 1868 een rijks-hbs verwierven, ontbrak op het moment dat zij toestemming kregen geschikte huisvesting. Dat betekende nieuwbouw. Alleen de gemeente Roermond beschikte over een bruikbare locatie, namelijk de gebouwen en terreinen van het Stads College. Maar die school stond onder beheer van de bisschop en die was niet van plan om zijn school op te heffen, of elders onder te brengen. Toen het gebouw van het bisschoppe-

lijk college niettemin voor de rijks-hbs werd bestemd, veroorzaakte dat een rel van formaat. De raad zag geen andere mogelijkheid dan de bisschop uit te kopen.⁵⁰ Alles bij elkaar moest de gemeente diep in de buidel tasten.

Niet alleen Roermond stak zich tot over de oren in de schulden, dat gold voor alle ontvangende gemeenten. De gemeente Sappemeer sloot een lening voor een bedrag van f 50.000,-,⁵¹ Helmond voor f 45.000,-⁵² en ook de gemeente Warffum kreeg een gepeperde rekening gepresenteerd voor de rijks-hbs. Klaarblijkelijk lag het prijsniveau in Noord-Groningen wel wat lager dan in Sappemeer of in Midden-Limburg, want de school van Warffum werd aanbesteed voor een bedrag van niet meer dan f 18.219,-.⁵³

Was een rijks-hbs nu voordeliger dan een gemeentelijke? Op de langere termijn natuurlijk wel. Na de aanvankelijke investering waren er in het algemeen geen nieuwe kosten. Maar in de aanvang was ook een rijks-hbs voor de gemeente bepaald geen sinecure. De mooie nieuwe school was een kostbare aanschaf. Niettemin bleef een rijksschool voor veel gemeenten een aantrekkelijk vooruitzicht. Tegen beter weten in, zou je zeggen. De gemeenten prefereerden een rijksschool boven een gemeentelijke. Maar gemeentebestuurders waren misschien wel idealistisch, naïef waren ze vast niet. Ze zullen zeker hebben voorzien dat deelname aan het hbs-project een financiële aderlating zou betekenen. Er moet dan ook meer hebben gespeeld dan alleen overwegingen van geldelijk gewin.

‘MEEST GELEGENE GEMEENTEN’

Geen enkele gemeente in het land, groot of klein, was volgens de wet verplicht om een hogere burgerschool op te richten; zij moesten dat doen uit eigen vrije wil. Artikel 18 sprak over ‘meest gelegene gemeenten’. Op grond van die zinsnede

kon ook de kleinste gemeente van het land hopen op een plaats onder de zon, want ‘meest gelegene’ was een weinig exclusieve aanduiding. Lokale bestuurders konden in het artikel zonder moeite een verwijzing lezen naar hun eigen gemeente. De Commissie van Rapporteurs, een gezelschap van vijf Kamerleden dat de opdracht had om de bespreking van een wetsvoorstel in de Kamer voor te bereiden, had al bij het beoordelen van de eerste versie in het voorjaar van 1862 twijfels geuit over die formulering. Een klein dorp, meenden zij, kon misschien wel gunstig gelegen zijn, maar daarom verdiende het nog geen rijkshogere burgerschool.⁵⁴ De rapporteurs hadden een vooruitziende blik.

Op 24 juli 1862 richtte het college van burgemeester en wethouders van de Zuid-Hollandse⁵⁵ gemeente Oudewater zich in een verzoekschrift tot de minister.⁵⁶ Het schrijven begon met een verwijzing naar het voornemen van de rijksoverheid om vijftien rijksscholen op te richten. B & W stelden vast dat hun gemeente niet in staat was om uit eigen middelen een hbs op te richten. Aangezien ‘de aanwezigheid van zoodanige inrigting voor de inlectueele [sic] vooruitgang dezer Gemeente van [...] oneindig groot belang zoude zijn’, gaven zij de wens te kennen om, wanneer de wet eenmaal tot uitvoering zou worden gebracht, een van de geplande vijftien rijksscholen op hun grondgebied te mogen vestigen. Met een verwijzing naar het bewuste wetsartikel betoogden zij dat en waarom hun stad aanspraak kon maken op zo’n school:

De ligging der Gemeente laat, wat de communicatie betreft, niets te wenschen over, daar de Rhijn-spoorweg en de Hollandschen IJssel de gemakkelijkste middelen voor gemeenschap aanbieden, daarbuiten is de gemeente in eene gezonde streek gelegen, en slechts in bijna ondenkbare gevallen aan

rampen, door Watersnood veroorzaakt, onderhevig, waaraan toch zoovele streken van ons land blootgesteld zijn.⁵⁷

Oudewater telde op 1 januari 1863 2199 inwoners. Van bevolkingsgroei was geen sprake. De productie van touw voor de scheepvaart, voorheen de kurk waarop de economie van het stadje had gedreven, werd in de loop van de negentiende eeuw minder belangrijk. De oude vestingstad kwam langzamerhand economisch tot stilstand. De omgeving van Oudewater was weinig volkrijk. De spoorlijn Utrecht-Rotterdam passeerde aan de noordzijde en in het dorp Papekop, iets verderop, was een spoorwegstation. Communicatie met omliggende gemeenten was naar omstandigheden van de tijd gemeten niet slecht.

In de discussies in de gemeenteraad was onderwijs nooit een zeer bewogen onderwerp geweest. De aanleg van straten en de versterking van de kaden stonden meer in de aandacht. De burgemeester maakte zich sterk voor de vestiging van een eigen spoorwegstation.⁵⁸ Voor lager onderwijs trok de gemeente een betrekkelijk schamel bedrag uit van f 2229,- in het jaar 1862; aan schoolgelden werd in datzelfde jaar f 800,- geïnd.⁵⁹ De aanvraag van een rijks-hbs kwam min of meer uit de lucht vallen. De argumentatie was niet erg inhoudelijk, maar stoelde in hoofdzaak op een letterlijke interpretatie van het begrip 'welgelegen'.

Dat de gemeente de kosten voor een middelbare school niet kon dragen, was evident. De inkomsten van Oudewater over 1862 bedroegen f 14.888,64.⁶⁰ Een driejarige hbs zou, volgens opgave van de minister, tussen de f 8000,- en f 10.000,- kosten, twee derde van het totale gemeentebudget.⁶¹ Dat kon Oudewater nooit opbrengen. De kosten gingen de kracht van de gemeente ver te boven. B & W en de Raad konden dus niet zonder financiële ondersteuning. Maar daarmee is het nog niet geheel duidelijk waarom Oudewater dan toch zo graag zo'n dure nieu-

we school op het eigen grondgebied wilde verkrijgen.

Ruim een jaar na de missive van het gemeentebestuur voegden enkele ingezetenen van Oudewater zich in het koor. Klaarblijkelijk was er van de kant van het ministerie nog geen nieuws ontvangen. In een verzoekschrift van 19 september 1863 staken de burgers de loftrompet over hun stad:

Oudewater, in 's Lands geschiedenis met eere vermeld als eene der eerste steden in Holland die het Spaansche juk afwierpen⁶² en daarvoor meer dan andere goed en bloed heeft ten beste gegeven, Oudewater uit welks wallen vóór ruim 30 jaren een betrekkelijk zeer aanzienlijk getal ingezetenen als vrijwilligers ter verdediging des Vaderlands zijn opgetrokken,⁶³ is tot heden schaars, buitengewoon schaars, ja (de ondergeteekenden mogen het niet verzwijgen) van 's Rijkswege ganschelijk niet bedeed met eenige instelling, eenig Collegie, of eenigen Rijks-Ambtenaar dan enkel de Rijks-Ontvanger en de twee Commiesen voor de controle.⁶⁴

Dit is een opmerkelijke argumentatie: loon naar werken uit het verleden, dat was wat de ingezetenen vroegen. Het is goed te begrijpen dat bestuur en ingezetenen van Oudewater hoopten dat ze voor weinig eigen geld en op kosten van het Rijk een hbs zouden kunnen oprichten, maar veel onderwijskundige argumenten droegen zij niet aan. Het ligt voor de hand dat zij verwachtten dat hun stadje eer zou kunnen inleggen met een hbs: zo niet, dan hadden ze die niet hoeven aanvragen. Waarom zouden B & W en de Raad van Oudewater een rijks-hbs hebben gewenst als het niet was om hun gemeente op te stoten in de vaart der volkeren en de plaats te geven waarop zij meenden recht te hebben? Maar wat was het dat ze ertoe bracht om zo zelfbewust verdiensten uit het verleden aan te voeren ter verkrijging van

gunsten in het heden? Zij moeten toch gemeend hebben dat zij met hun pleidooi de minister zouden kunnen overtuigen. Hun argumentatie duidt op een sentiment dat in de jaren 1860 misschien niet direct meer voor de hand lijkt te liggen, omdat het vooral geassocieerd wordt met de vroegmoderne tijd, namelijk een bijzondere fixatie op de lokale omgeving, gepaard aan trots op het eigen verleden. Dat sentiment en het langdurig voortbestaan daarvan is recent door verschillende historici beschreven.⁶⁵

Vóór 1795 was lokale trots, ook wel in de vorm van een stedelijk republicanisme, een veelvoorkomend verschijnsel in de Republiek der Nederlanden. Die trots en het plaatselijk chauvinisme waren in de eerste helft van de negentiende eeuw nog levend.⁶⁶ Een preoccupatie met de lokale traditie is niet alleen te vinden in het gedachtegoed van conservatieven, maar ook onder de (liberaal geïnspireerde) voorstanders van de hbs. Gemeentebesturen waren trots op hun stad en op hun eigen lokale verleden. Politieke voorkeur maakte daarin geen groot verschil.

In haar boek *Memory in Early Modern Europe* laat Judith Pollmann zien dat de herinneringscultuur in de Republiek der Nederlanden van grote betekenis was: 'In early modern Europe the past served as a main frame of moral, political, legal, religious, and social reference.'⁶⁷ Wat dat aangaat lijkt in Oudewater de tijd te hebben stilgestaan of, beter gezegd, er is daar sprake van hardnekkige continuïteit. Dit verschijnsel lijkt aan te sluiten bij de centrale veronderstelling van een onderzoeksproject van vier Nederlandse Universiteiten dat in 2018 is begonnen onder de naam *Anchoring Innovation*. Uitgangspunt van dat project is dat pogingen om tot vernieuwing te komen vaak vooral succesvol zijn wanneer zij zich weten te vermommen als een restauratie van oude instituties. Voorbeelden dringen zich op, van de

revolutie van het Romeinse bestuur onder keizer Augustus tot de hervormingsbeweging van Maarten Luther c.s. Maar in Oudewater was toch *nét* iets anders aan de hand. Daar probeerden bestuurders en burgerij de nieuwe tijd binnen te treden met een beroep op het verleden.

Judith Pollmann en Henk te Velde stonden aan het hoofd van een NWO-onderzoeksproject, *The Persistence of Civic Identities in the Netherlands, 1747-1848*; binnen dit project wordt onderzoek verricht naar sporen van continuïteit in opvattingen over burgerschap. In een themanummer van *BMGN* uit 2018 introduceren zij hun hypothese als volgt:

In de afgelopen vijftig jaar hebben historici van de Lage Landen de decennia rond 1800 vooral bestudeerd als een periode van radicale transitie. Bij wijze van historiografische inleiding op dit themanummer, geeft dit artikel een overzicht van de nationale en internationale ontwikkeling van deze benadering, en bekijkt welke consequenties die heeft gehad voor ons begrip van burgerschap in deze periode. Het beoogt dat er behoefte is een nieuw perspectief toe te voegen, dat van continuïteit.⁶⁸

Als het publieke optreden van B & W en burgerij van Oudewater exemplarisch is voor de denkwijze van bestuurders ook in andere gemeenten, dan wijst dat op een continuïteit die nog aanzienlijk verder doorgaat dan de eerste helft van de eeuw.

In een recente studie over de relatie tussen stedelijke identiteit en de natiestaat analyseert Tymen Peverelli het optreden van leden van lokale intellectuele elites in Brugge, Leeuwarden en Maastricht in de negentiende eeuw.⁶⁹ Hij beschrijft hoe de opkomst van de natiestaat bij hen leidde tot een gevoel van verlies. Voorheen had hun stad (Peverelli spreekt van ‘derde ste-

den') een rol van betekenis gespeeld; binnen het nieuwe nationale verband voelden zij zich naar de periferie gedrongen. Een van de conclusies van deze fascinerende studie is dat lokale historici de betekenis voor de moderne nationale staat van hun eigen verleden vergrootten.⁷⁰ Zo stelden zij de lokale geschiedenis voor als een bijzonder vroeg voorbeeld van patriottisme. De eigen stad werd aan de natie ten voorbeeld gesteld.

Oudewater was zeker geen middelgrote stad, maar in het verzoekschrift van de burgers herkennen we wel de uitvergroting van het plaatselijke verleden. Hun heroïsche optreden aan het begin van de Opstand en nog maar zo kortgeleden in de strijd tegen de afvallige Belgen waren voorbeelden van vaderlandsliefde. Zij plaatsten hun stad in de frontlinie van de nationale eenwording. Zo werd het dan logisch dat Oudewater ook wat betreft het moderne onderwijs een centrale positie in het Koninkrijk zou moeten innemen als een van de vijftien steden met een rijks-hbs.

Het was de bestuurders van Oudewater erom te doen respect te verdienen van de centrale overheid; vestiging van een rijks-hbs moest een teken zijn van dat respect, een erkenning dat de stad erbij hoorde. De lokale geschiedenis verschaftte de burgers van de stad, ook nog in de jaren 1860, voldoende kracht van argumenten. De verongelijkte ondertoon in het rekest wordt in het licht van Peverelli's analyse begrijpelijk, als een gevolg van het gevoelde verlies. Een tweede zo expliciet voorbeeld van lokaal zelfbewustzijn als dat van Oudewater is er in de correspondentie tussen ministerie en gemeenten niet te vinden. Maar onder de oppervlakte is het vaak wel degelijk bespeurbaar, bijvoorbeeld in de argumentatie van zo verschillende gemeenten als Hoorn, Sneek, Warffum en Veendam. Eigen stad of dorp was in de beleving van de inwoners en de bestuurders toch vaak het centrum van het land.

Oudewater kreeg de gewenste school niet en van een hbs in de gemeente is sindsdien niets meer vernomen. Er zit beslist logica in de afwijzing. Het aantal hbs'en in de regio, het grensgebied tussen Utrecht en Holland, was ruim voldoende of zou dat binnen afzienbare tijd zijn. Het nabijgelegen Gouda had al een rijks-hbs sinds 1865. Oudewater lag in de verstedelijkte driehoek tussen Utrecht, Dordrecht en Rotterdam, waar de hbs niet ontbrak. Wat kon een rijksschool in Oudewater aan dat alles nog toevoegen? Daarmee vergeleken was de situatie in Noord-Groningen toch wel geheel anders. De rijks-hbs van Warffum bijvoorbeeld ging echt onderdeel uitmaken van het gewenste netwerk over een afgezonderde uithoek van het land. Maar Oudewater lag niet in een uithoek. Vanuit het perspectief van de rijksoverheid was een hbs in die gemeente zeker niet onmisbaar.

DE REGIO

De gemeenten die het voor elkaar kregen om een hbs te mogen oprichten en zij die minder gelukkig waren, hadden gemeen dat het alle excentrisch gelegen plaatsen waren, buiten het bestuurlijke en economische centrum van het land. De periferieën van het land waren halverwege de eeuw nog maar matig ontsloten. Niet eerder dan in de jaren 1860 werd het Nederlandse spoorwegnet echt uitgebreid. Het was het kabinet-Van Hall-Van Heemstra, bitter bestreden door de liberale oppositie onder leiding van een grimmige Thorbecke,⁷¹ dat in 1860 een spoorwegwet door het parlement had weten te krijgen. Tot dat moment waren uitgestrekte gebieden van het land nog in het geheel niet aan het spoor verbonden: Groningen, Friesland, de kop van Noord-Holland en Twente waren nog altijd tamelijk geïsoleerd.⁷² En de lijnen die er waren, waren niet met elkaar verbonden. Op grond van de spoorwegwet van Van Hall nam

het tweede ministerie van Thorbecke maatregelen om de verschillende losse lijntjes aaneen te sluiten en een verdere uitbreiding tot stand te brengen.⁷³ Gezien de wens om een netwerk van hbs'en tot stand te brengen dat het gehele land omspande, was het in de tussentijd onvermijdelijk, zelfs noodzakelijk, dat sommige van die nieuwe scholen met subsidie van het Rijk gevestigd zouden worden in vooralsnog slecht bereikbare buitengewesten. Want van niet ontsloten regio's naar plaatsen reizen waar wél een hbs gevestigd was, dat stuitte op bezwaren in zowel Den Haag als in de betreffende gebieden. Wanneer de hbs alleen gevestigd zou worden in goed bereikbare gemeenten, dan zou het platteland grotendeels verstoken blijven van het onderwijs dat de minister nu juist 'onmisbaar' voor het hele land had verklaard.⁷⁴

De gemeenten begrepen het hoofddoel van Den Haag maar al te goed en probeerden er hun voordeel mee te doen. Zo wendde het gemeentebestuur van Bergen op Zoom zich in een uitvoerig schrijven van 6 juni 1863 tot de minister: 'Deze stad [is] door uitstekende straat- en grindwegen en nu door den nagevoeg voltooiden staatsspoorweg verbonden met alle gemeenten in het arrondissement, te zamen eene bevolking tellende van ruim 130.000 inwoners, van welke gemeenten de verst gelegene slechts twaalf uren gaans verwijderd is.'⁷⁵ Bergen op Zoom zou dus, naar eigen inzicht, een voortreffelijke plaats zijn om een regioschool op te richten.

Bergen op Zoom telde halverwege de eeuw een kleine tienduizend inwoners en in het derde kwart liep het bevolkingsaantal iets terug tot nog maar net negenduizend.⁷⁶ De stad lag tamelijk afgelegen, in de uiterste zuidwesthoek van de provincie Noord-Brabant tegen de rand van de Zeeuwse delta. De nadruk op een centrale positie in de regio gaat natuurlijk makkelijk samen met het hiervoor geanalyseerde lokale chauvinisme.

De gemeentebestuurders zagen hun stad als het centrum van de uitgestrekte regio met al die inwoners. Voor het gemak rekenden zij ook het eiland Tholen daarbij, zelfs de verder gelegen eilanden Zuid-Beveland (waar overigens terzelfder tijd de gemeente Goes in onderhandeling was met het ministerie over de oprichting van een gemeentelijke hbs) en Schouwen. Ook hier dus, zij het nét iets meer verborgen dan in het geval van Oudewater, een voorbeeld van lokale trots. En passant blijkt uit dit citaat overigens ook iets over de ruimtelijke ordening van het toenmalige Nederland; afstanden werden veelal uitgedrukt in ‘uren gaans’, dat wil zeggen vijf kilometer per uur. Twaalf uur gaans naar het meest afgelegen dorp achtten de bestuurders van Bergen op Zoom klaarblijkelijk niet al te ver.⁷⁷

Maar de argumenten overtuigden de minister niet en hij wees het verzoek af. Anderhalf jaar later verzochten B & W om een onderhoud met inspecteur Bosscha. Zij wensten nader van gedachten te wisselen over het middelbaar onderwijs in hun gemeente. Gelijktijdig dienden zij een nieuw verzoek in, onder verwijzing naar een vergelijkbaar plan van aanpak van Schiedam.⁷⁸ Die laatste gemeente leek, gezien het inwonertal van bijna negentienduizend, misschien iets betere papieren te hebben, ook al was het aantal inwoners niet per se een doorslaggevend criterium. Schiedam had dan wel weer het nadeel dat het dicht tegen Rotterdam aan lag, waar in datzelfde jaar een gemeentelijke hbs zou verrijzen. Bergen op Zoom en Schiedam kregen geen van beide de gevraagde rijksschool.

Ook de gemeente Hoorn bracht, in een verzoekschrift aan de koning van 30 mei 1863, naast enkele andere argumenten, de regiofunctie van de stad naar voren:

Dat toch de gemeente, blijkens hare bloeiende markten, door hare gunstige ligging en de goede wegen en communi-

catiemiddelen, die er heen geleiden, is het middelpunt van West-Friesland en een groot gedeelte van het zuidelijk gelegen gedeelte van Noord-Holland en daaronder van de steden Enkhuizen, Medemblik, Purmerend, Edam en Monnickendam.

Dat die geheele streek en de genoemde steden door vestiging in eenige andere Gemeente niet zoo zoude worden gebaat als door de vestiging van eene inrigting van middelbaar onderwijs te Hoorn.⁷⁹

Ook voor B & W van Hoorn was hun stad het stralend centrum van een uitgestrekt gebied tussen Medemblik en Monnickendam. De stad lag niet meer dan vijftig kilometer van de hoofdstad, maar in 1863 was dat werkelijk een wereld ver verwijderd. De IJpolders, tussen Amsterdam en de rand van de duinen, werden pas tussen 1868 en 1872 drooggelegd. Tot dat moment was het noorden van de provincie een moeilijk bereikbaar schiereiland. Aansluiting aan het spoorwegnet verkreeg Hoorn pas in 1884. De oude stad, gelegen in een uithoek van het land, leefde in voortdurende concurrentie met Alkmaar, dat al in 1865 een spoorverbinding had verkregen. Die laatste gemeente was net iets groter, met een inwonertal van elfduizend in 1863, en daarmee in ieder geval verplicht om een burgerschool op te richten. Aan die verplichting trachtte het gemeentebestuur te ontkomen door te opteren voor een hogere burgerschool.⁸⁰ Vestiging van een rijks-hbs in Alkmaar lag vanuit de rijksoverheid bekeken meer voor de hand dan in Hoorn. Alkmaar kreeg de gevraagde rijksschool, de aanvraag van Hoorn werd afgewezen. Tweeënhalf jaar later kwamen B & W van Hoorn in een missive aan de minister nog een keer op die pijnlijke afwijzing terug: '[...] dat dit berigt ons zeer heeft te leur gesteld, daar wij op de in ons request aangevoerde gronden en na het bezoek alhier van

den Heer Inspecteur voor het Middelbaar onderwijs Dr. Steyn Parvé [...] en het door ZEG uitgebragt gunstig rapport, een meer gunstig antwoord op ons verzoek hadden verwacht'.⁸¹

Bergen op Zoom en Hoorn zijn twee voorbeelden van gemeenten die zich lieten voorstaan op hun regiofunctie met een onmiskenbare ondertoon van lokale trots. Er waren er meer. Ook bijvoorbeeld Warffum en Roermond deden dat, twee gemeenten die wél een rijks-hbs kregen. Maar dat hadden die twee zoals gezegd vooral te danken aan hun persoonlijke contacten met de minister.

ECONOMISCHE GROEI

Nog een gemeente die al vroeg een aanvraag indiende, ook weer voor een rijks-hbs, was het Friese Sneek. In 1863 telde de bevolking bijna negenduizend zielen en er was sprake van een lichte maar gestage bevolkingsgroei. In de raadsvergadering van 22 juni 1863 kwam een conceptplan in bespreking, opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van raadslid Johan Herman Paehlig, de drijvende kracht achter de plannen. B & W stuurden het plan van aanpak ter goedkeuring aan de minister, met daarbij gevoegd een lofzang op de eigen stad:

Sneek is met hare 9000 inwoners eene vrij bevolkte en bloeiende stad, heeft door haar druk handelsverkeer vele gelegenheden of stelt ze daar ter bevordering van gemakkelijke correspondentie – daardoor zouden vele leerlingen van elders de inrigting bezoeken terwijl het onderwijzend personeel het soliede gedeelte van den burgerstand vermeerderen zou, zoo dat dit een en ander gunstig op hare financiële belangen zou terugwerken.

[...]

Eene gemeente die niet in het net der Staats-Spoorwegen

is opgenomen, hoewel wegens hare ligging en belangrĳheid daarop billĳke aanspraak hebbende, moet alles aanwenden om zich staande te houden niet alleen, maar ook om in den edelen wedstrijd des vooruitgangs mede te kunnen doen [...].⁸²

In deze weinige regels zijn zeer ongelĳksoortige overwegingen samengebracht: lokale trots, geloof in de vooruitgang en een verwijzing naar de centrale ligging in de regio. Ook het spoorwĳnet, h t symbool van de nieuwe tĳd, ontbreekt niet: de Sneker bestuurders brachten het gemis van een aansluiting aan het spoor naar voren als argument v r vestiging van een rĳks-hbs. Nieuw is de veronderstelling dat vestiging van een hogere burgerschool zal leiden tot economische en financ le bloei. Dat leek een krachtig argument. Maar hoe sterk al die verzamelde argumenten misschien ook waren, het plan van aanpak vond geen genade bij de minister. Hij schreef: ‘Een Rĳks-school, waarbij het vanzelf spreekt dat voor Sneek slechts van eene school met driejarigen cursus sprake zou kunnen zijn, moet ingerigt worden naar het programma, in art. 16 der wet aangewezen; zoodanige school zou niet kunnen voorzien in de behoeften waarin thans door de lagere industrieschool wordt voorzien.’⁸³

Klaarbĳkelijk sprak het voor de minister vanzelf dat Sneek niet meer dan een driejarige rĳks-hbs zou kunnen krijgen. Een argument voor die stelling kan de geringe bevolkingsdichtheid van de regio geweest zijn, want dat maakte het potentieel aantal leerlingen voor een hbs te gering, niettegenstaande de behoorlĳk ontwikkelde communicatie tussen Sneek en het omliggende land. Maar dat argument kan niet het enige geweest zijn, want Roermond, waar w l een vijfjarige rĳks-hbs kwam, had zelfs nog net iets minder inwoners.⁸⁴ Uit de brief van de mi-

nister blijkt verder dat Sneek al een lagere industrieschool had (die spoedig zou opgaan in de middelbare school) en dat men in Den Haag goed op de hoogte was van de plaatselijke toestand van het onderwijs, zoals ook al gebleken is in de correspondentie met Amsterdam en Groningen.

De gemeente nam de suggestie over om het bestaande Sneider onderwijs samen te voegen in een eigen gemeentelijke vijfjarige school en startte de voorbereidingen. Want vijfjarig moest de hbs van Sneek wel degelijk zijn. Zo belangrijk was het om mee te doen met de vernieuwing dat B & W bereid waren flink in de buidel te tasten. Nieuwbouw was een dure gelegenheid en de salarissen die de Raad uiteindelijk vaststelde voor directeur en leraren waren voor een gemeentelijke hbs beslist hoog te noemen.⁸⁵ Overigens kon de gemeente zich wel iets permitteren, vanwege een subsidie van het Old Burger Weeshuis ter plaatse van f 15.000,-⁸⁶ 'onder voorwaarde dat daartoe geschikte jongelingen in hun gesticht verpleegd wordende, op die scholen gratis onderwijs zullen erlangen, tot een jaarlijks bedrag niet te boven gaande de som van f 600,-'.⁸⁷ De subsidie van f 15.000,- betekende ongeveer één jaar exploitatie van de hbs.

De directe relatie die B & W in hun verzoekschrift formuleerden tussen volksverheffing en economische groei komt expliciet terug in een dankbetuiging van 143 ingezetenen aan het gemeentebestuur, nadat eenmaal het besluit tot vestiging was gevallen:

Nu behoeft men niet meer met groote opoffering en elders kunde te vergaren die noodig is voor bijna iedere burgerlijke betrekking; maar van buiten zal men komen om zich hier te bekwamen, en in ruil zal men er brengen welvaart en roem. Van welke gevolgen moet niet deze stichting de oorsprong

zijn; onze stad wordt verrijkt met nuttige burgers; 't getal woningen zal worden vermeerderd, de eigendom in waarde stijgen; de stedelijke baten uitgebreid; het maatschappelijk verkeer bevorderd en dat alles doordien de wetenschap zich, onder Uwe bescherming, een zetel heeft gekozen in ons midden.⁸⁸

Er waren meer gemeenten die de verwachting koesterden dat de komst van een hbs economische voordelen met zich zou meebrengen. Het gemeentebestuur van Doesburg bijvoorbeeld stelde in zijn aanbevelingsbrief dat door de vestiging van een rijks-hbs 'de bloei en welvaart dezer gemeente, zoowel als de belangen harer inwoners grootelijks zouden worden bevorderd'.⁸⁹ Ook het gemeentebestuur van de Noord-Brabantse gemeente Grave rekende op voorspoed met de komst van een hbs. Op 2 juni 1863 (dus ook al vrij vroeg) richtten B&W van die gemeente een enigszins verdrietig verzoekschrift aan de koning. Daarin schreven zij:

dat de gesteldheid van de inwoners dezer gemeente [...] steeds verslimmert, welke gebukt gaan onder eenen schuldenlast van tachtig duizend gulden meerendeels voortgesproten uit oorlogslasten in vroegeren tijd, dat de Raad vermeent dan ook geene gelegenheid te mogen laten voorbijgaan, te wijzen op dien toestand en te trachten daarin, zoo mogelijk, verbetering aan te brengen. Het is om al deze redenen, dat de Gemeenteraad Uwe Majesteit durft verzoeken deze gemeente wel bijzonder in aanmerking te willen doen nemen bij de plaatsing der vijftien rijks hoogere burgerscholen waarvan de aanwijzing van eene in deze gemeente zoo zeer zoude strekken tot opbeuring van hare zoo zeer gedrukte inwoners.⁹⁰

Met de 'oorlogslasten in vroegeren tijd' zullen B & W de last van de mobilisatie van het Nederlandse leger tussen 1830 en 1839 bedoeld hebben. Koning Willem I had in die jaren geweigerd de onafhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden te aanvaarden en had een troepenmacht op de been gehouden. De kosten daarvoor waren mede terechtgekomen op de schouders van garnizoenssteden in de noordelijke Nederlanden, waaronder Grave.

In het licht van wat Sneek, Doesburg en Grave naar voren brachten, dringt zich de vraag op hoe belangrijk de economische ontwikkeling van verre buitengewesten voor de rijksoverheid was. Waarom zou het Rijk individuele, excentrische gemeenten economisch ondersteunen? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het nodig om even stil te staan bij het vooruitgangsgeloof dat binnen de liberale stroming in de jaren 1860 in zwang was. De veronderstelling bestond dat algemene ontwikkeling zou leiden tot economische en maatschappelijke vooruitgang. De wens om hbs'en over het hele land te verspreiden hing samen met die overtuiging. De hbs was voor het land als geheel van betekenis. Daarbij speelt mee dat in Nederland in die jaren de moderne fabrieksmatige industrie nog maar weinig ontwikkeld was. Er was enige industriële activiteit in en rond Maastricht en in Twente en in geringe mate in Veendam en de veenkoloniën, veel meer niet. De memorie van toelichting noemde de ontwikkeling van de industrie expliciet; weliswaar gebeurde dat ter adstructie van de betekenis van de polytechnische school, maar de vooropleiding daarvoor was nu juist de hbs: 'Voor den industrieel in de meer uitnemende beteekenis van het woord, voor hem, die later aan het hoofd eener groote onderneming zal staan en zich met de noodige kennis wenscht toe te rusten om zijne zaak, in verband met den onophoudelijken vooruitgang der wetenschap, gelijken

tred met de buitenlandsche nijverheid te doen houden [...]⁹¹

Voor gemeenten was vestiging van een hbs een manier om de lokale economie verder te ontwikkelen. De nieuwe school zou naar verwachting hoger opgeleide leraren naar de gemeente trekken, mannen met een bovengemiddeld inkomen.⁹² Die nieuwe bewoners zouden nieuwe woningen laten bouwen: dat betekende werk voor de plaatselijke aannemers en de timmerlieden. De grondprijzen zouden stijgen. De leraren zouden bijdragen aan de gemeentebelastingen. De leerlingen van de school, zoons van ingezetenen uit de gegoede burgerij, zouden binnen de gemeente blijven. Diegenen die van buiten kwamen, zouden onderdak zoeken in de gemeente: ook dat leverde weer inkomen op, voor lokale pensionhouders. De impuls van leerlingen en leraren aan de lokale economie was voor de gemeente van niet te onderschatten betekenis. Dat alles wijst tevens op een nationaal belang. Regionale ontwikkeling, economisch en natuurlijk ook intellectueel, moest een bijdrage leveren aan de volksverheffing, aan de nationale vooruitgang. Regionale economische groei zou de kracht van het hele land ten goede komen. De welvaart van de regio was tevens de welvaart van het land als geheel. De economische ontwikkeling, ook van afgelegen gebieden, was ook een nationaal belang. B & W van de gemeente Sneek sneden een punt aan dat zeker indruk moet hebben gemaakt. Dat alles gold voor Doesburg en Grave net zo goed als voor Sneek.

ONTWIKKELING EN BESCHAVING

In de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel valt te lezen dat de hbs 'algemeene beschaving ten doel [heeft] van die burgerij, welke meer vrijheid bezit om denken en kennis te ontwikkelen, dan doorgaans ambachtslieden en kleine landbouwers; men kan ze, naar een duitsch voorbeeld, hoogere burgerscho-

len noemen'.⁹³ De school was er om de hogere burgerstand verder te ontwikkelen, of zoals dat hier heette, te 'beschaven'. De hbs was bedoeld voor een kleine sociale groep. In het verzoekschrift van de gemeente Bergen op Zoom, eerder aangehaald, komt een heldere omschrijving voor van de doelgroep: 'Fabrikanten, handelaars, garnizoen, gepensioneerde ambtenaren, hoofd- en andere officieren van de zee- en landmagt, wier kinderen behoefte hebben aan meerdere ontwikkeling van kennis en beschaving'.⁹⁴ In Bergen op Zoom en in de andere kleinere gemeenten ging het om weinigen, rond de vijf procent van de bevolking, niet meer dan enkele honderden. Maar die weinigen waren belangrijk genoeg voor het sociale en economische leven in de gemeente. Hiervoor is al gebleken dat de economische vooruitgang van de regio's van betekenis was voor de welvaart van het land als geheel. Algemene ontwikkeling van de gegoe-de burgerij was essentieel, dus niet alleen het onderwijs in talen, geschiedenis en aardrijkskunde, maar ook in de beginse-len van de moderne (natuur)wetenschap.⁹⁵ Zowel in onderlinge communicatie alsook in correspondentie met het ministerie onderschreven lokale bestuurders de beschavende pretentie van de rijksoverheid ruimhartig. Een nota van februari 1863, gericht aan het gemeentebestuur van Veendam en geschreven in het handschrift van Anthony Winkler Prins, formuleert het verheffingsargument helder en duidelijk. Illustratief voor het vooruitgangdenken is de opvatting dat beschaving een van-zelfsprekende behoefte was: zo van zichzelf overtuigd waren li-berale doeners dat ze zich niet konden voorstellen dat iemand die nadacht zich daartegen zou keren:

Het heeft nauwelijks de vraag kunnen zijn van de vergade-ring, of zoodanige inrigting noodig zou wezen voor de bei-de bloeiende gemeenten, onder eene bevolking van ruim

15.000 zielen [Veendam en Wildervank tezamen, J.B.] zoo veel tellen, die de grootste behoefte hebben aan ontwikkeling, aan de kennis van de wetenschappelijke grondslagen van het bedrijf, hetwelk zij wenschen uit te oefenen in de maatschappij, en in het algemeen aan zoodanige opleiding, die hen van ruwe, werktuigelijke arbeiders tot beschaafde en bekwame mannen verheft, die de degelijke bestanddelen zijn eener welvarende burgerklasse, in wier midden zedelijkheid en deugd, kennis en kracht haren zetel vestigen.⁹⁶

Ook burgemeester en wethouders van de Brabantse gemeente Veghel zagen de nieuwe school als een middel om de burgerij te beschaven:

Zoozeer als iemand betreuren wij de achterlijkheid in algemeene beschaving en ontwikkeling van dien breeden zoom der bevolking, door UE zoo te regt de kern der natie genoemd. [...] De bepaling van art. 18 der wet op het middelbaar onderwijs versterkt niet weinig het vertrouwen [eene betere toekomst tegemoet te gaan]; daardoor toch ontstaat de kans om eene rijks hogere burgerschool in de gemeente te verkrijgen, hetgeen als een krachtig middel wordt beschouwd tot verbetering van den achterlijken staat waarin onzen nijveren middenstand, in vergelijking van andere streken des lands verkeert.⁹⁷

De gemeenten Bergen op Zoom en Hoorn brachten in hun correspondentie naast de lokale trots niet alleen het regionale argument maar ook nog het beschavingsargument naar voren. Die twee zaken hoorden bij elkaar. In hun verzoekschrift aan de koning van 30 mei 1863 schreven B & W van Hoorn:

Dat door de vestiging dezer inrigting aldaar een magtige impulsie aan de intellectueele ontwikkeling dier streek zoude gegeven worden, een impulsie die door de hooge ontwikkeling van den landbouw aldaar, de daaruit voortspruitende welvaart op het platte land, en de afgezonderde ligging, die dit gedeelte der provincie moeilijk toegankelijk maakt, afgescheiden houdt van het Spoorwegnet en mitsdien afzondert van den algemeenen loop der beschaving, van het grootst belang is te achten.⁹⁸

Het gemeentebestuur van Winschoten ten slotte zag de hbs als een instrument tot verheffing van de inwoners van stad en omgeving. In een brief van 24 juli 1863 stelden B & W dat er in en om Winschoten een wanverhouding bestond tussen enerzijds de toegenomen welvaart, mogelijk door de 'vruchtbare omstreken in wier middelpunt [de gemeente] is gelegen' en anderzijds het gebrek aan kennis onder de bevolking. 'Daaruit vloeit voort dat de kapitalen meer tot bestendigen der welvaart kunnen worden benut wanneer het opkomend geslacht met meer kennis toegerust, het tegenwoordige zal opvolgen, en die kennis zal het middelbaar onderwijs, volgens den geest der tegenwoordige wet, kunnen geven.'⁹⁹ Dus ook hier weer de expliciete overtuiging dat modern onderwijs de economie ten goede zou komen. Algemeen ontwikkelde burgers zouden de welvaart van de regio vergroten.

Vijf verschillende gemeenten die vergelijkbare opvattingen naar voren brachten in de wedloop om een rijks-hbs. Het aantal voorbeelden van soortgelijk beroep op beschaving en vooruitgang is moeiteloos tot een veelvoud uit te breiden en het is precies die herhaling die laat zien hoe algemeen geaccepteerd de overtuiging was dat onderwijs een noodzakelijke voorwaarde was voor voortgang van het beschavingsproces. Voor de ge-

meenten was het hoogst haalbare binnen het onderwijs een rijks-hbs. De telkens herhaalde frase was niet alleen een adhe-siebetuiging aan de minister, de verwachting van vooruitgang en beschaving door middel van onderwijs was min of meer communis opinio onder bestuurders.

De verzoeken van de bovengenoemde vijf gemeenten werden alle afgewezen. De gemeentebesturen mogen de illusie hebben gehad dat zij de minister konden behagen door zich te laten kennen als voorstanders van ontwikkeling en beschaving, de bewindsman was er vooral op uit om de nieuwe scholen als centra van het moderne onderwijs uit te zetten als filialen tot in de verste uithoeken van het land. Zijn belang lag bij vestiging van scholen met een regionale uitstraling verder dan die ene gemeente. Zoals in het geval van Warffum, zo probeerde hij ook de samenwerking tussen Veendam en Wildervank tot een succes te maken. Die samenwerking verliep echter moeizaam: Wildervank dreigde zich terug te trekken uit het project. Toen hem de problemen ter ore kwamen, wendde de minister zich in een persoonlijk schrijven tot de twee initiatiefnemers, Winkler Prins en diens stadgenoot G. de Jager Meezenbroek, directeur van de florerende school voor zeevaartkunde te Veendam. De minister schreef in uiterst vriendelijke bewoordingen dat het hem zeer zou spijten als de onenigheid de mooie plannen van de twee initiatiefnemers zou frustreren. Hij bood zijn hulp aan om tot een oplossing te komen, eventueel met geldelijke ondersteuning van het Rijk:

De op te rigten school zou niet alleen aan de behoeften der gemeenten Veendam en Wildervank, maar ook aan de gemeenten Hoogezand, Zuid en Noordbroek en Sappemeer dienstbaar kunnen zijn. Welligt ware alsdan in eene dier gemeenten een geschikt centraal punt te kiezen, waardoor

mogelijk de zwaarigheden der gemeente Wildervank zouden worden uit den weg geruimd.¹⁰⁰

Een regionale school dus, waar een groter gebied van kon profiteren. Die suggestie beviel het gemeentebestuur van Veendam niet, net zomin als het, twee jaar later, het gemeentebestuur van Warffum zou aanstaan. Veendam wilde een eigen hbs en de plaatselijke bestuurders waren eerst en vooral geïnteresseerd in de eigen lokale ontwikkeling. Maar de minister wilde scholen die renderden en die zelfstandig overeind konden blijven. Veendam alleen achtte hij kennelijk niet geschikt voor een rijks-hbs. Het is duidelijk dat zijn streven naar regionale samenwerking strijdig was met het lokale chauvinisme. Bij de perceptie van de eigen gemeente als centrum van de wereld hoorden soms felle burenruzies, tussen Veendam en Wildervank, Hoorn en Alkmaar, Hoogezand en Sappemeer en nog vele andere nabij elkaar gelegen gemeenten in het land.

OPPOSITIE: ASSEN EN ENKHUIZEN ALS VOORBEELDEN

Tot dusver zijn vooral de aanhangers van het liberale vooruitgangsgeloof aan het woord geweest in de gemeenten waarvan de besturen warmliepen voor de nieuwe school. Die gemeenten vallen natuurlijk ook het meest op, omdat ze voorkomen in de statistieken van nieuwe hbs'en en omdat de Raad er, wanneer sprake was van een gemeentelijke hbs, discussieerde over het beheer van de school. Ook in de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken is vanzelfsprekend vooral post terug te vinden van enthousiaste gemeenten. Maar in de eerste jaren was de oppositie zeker van betekenis. Die oppositie keerde zich vanzelfsprekend in de aanvang tegen de vestiging van een hbs, want waarom zou de gemeente het traditionele onderwijs niet

kunnen behouden? In later jaren, toen de vestiging eenmaal een feit was, verstomde de kritiek niet. Achteraf is zichtbaar dat het de oppositie niet lukte om een vuist te maken tegen de daddendrang van de hervormers.¹⁰¹ Maar bij het begin van het proces was dat nog zeker geen uitgemaakte zaak.

Het decennium tussen de teloorgang van het conservatisme en de doorbraak van de antirevolutionairen, de jaren 1860, was de glorie tijd van het liberalisme.¹⁰² Landelijk was er sinds 1862 een ministerie aan het bewind onder leiding van de doctrinair liberaal Thorbecke, lokaal waren het vaak de praktische bouwers die de dienst uitmaakten in gemeenteraden. In de jaren zeventig viel de liberale eenheid uiteen, er ontstonden scheuren in het bastion en het onbedreigde overwicht van de liberalen verdween. Maar toen waren er op veel plaatsen al hbs'en gevestigd. Het kwaad was toen al geschied. In de oplopende politieke strijd tussen confessionelen en liberalen sinds het einde van de jaren zestig werd het profiel van het onderwijs, vooral het lager, steeds meer een overheersend thema. De strijd tegen de openbare school stond centraal in de antirevolutionaire retoriek en na de onderwijswet van Kappeyne van de Coppello van 1878 sloten de katholieken zich bij hen aan. Het is geen nieuws dat zij zich vooral verzetten tegen investeringen met belastinggeld in het openbaar onderwijs, maar dat was precies waar de wet van 2 mei 1863 voor het middelbaar onderwijs toe leidde.¹⁰³ Overigens is de strijd om het onderwijs in Nederland altijd veel meer gericht geweest op het lager dan op het middelbaar onderwijs. Lager onderwijs was er immers in beginsel voor alle kinderen, middelbaar onderwijs, en zeker de hbs, was een zaak van een kleine groep. De confessionelen waren niet erg geïnteresseerd in een school voor een kleine burgerlijke elite.

De critici van de hbs in de gemeenten maakten primair bezwaar tegen de kosten, waarbij zij wezen op de penibele toe-

stand van de gemeentefinanciën. Misschien is voor sommige conservatieven het financiële argument niet altijd het belangrijkste geweest, misschien was behoud van een oude school of de strijd tegen de openbaren belangrijker. Maar de hoge kosten van inrichting brachten ze altijd naar voren als een overwegend bezwaar. Bovendien verzetten zij zich, meer vanuit het klassieke conservatieve gedachtegoed, tegen opheffing van bestaande lokale scholen, vooral de oude Latijnse scholen.

In Assen, een gemeente waar de tegenstanders van de vernieuwing lange tijd de wind in de zeilen hielden, was bekostiging niet het grootste probleem, want de gemeente kreeg een rijks-hbs aangeboden, je zou bijna kunnen zeggen 'opgedrongen'. Het verhaal van de hbs van Assen is in essentie snel verteld. De minister drong aan op een rijks-hbs in de provinciehoofdstad van het dunbevolkte Drenthe, in de verwachting, schreef hij, dat een school te Assen niet alleen voor die stad, maar tevens voor de provincie als geheel van grote betekenis zou kunnen zijn.¹⁰⁴ Maar de gemeenteraad wilde de plaatselijke Latijnse school en het gymnasium allebei behouden. De combinatie hbs met gymnasium was voor de minister onbespreekbaar, het was het een of het ander. Daarop besloot de Raad om dan maar helemaal af te zien van een hbs. Assen was tenslotte niet verplicht om enige vorm van middelbaar onderwijs in te richten, gezien het geringe aantal inwoners van slechts 5726 op 1 januari 1863.¹⁰⁵ Op de achtergrond speelde het curatorium van Latijnse school en gymnasium een belangrijke, obstruerende rol.¹⁰⁶ In juni 1864 was een rijks-hbs voor Assen geheel uit beeld geraakt. De minister kon de school wensen, maar het gemeentebestuur liet zich niet dwingen.

Het is opmerkelijk dat het ministerie, voor wat Drenthe aanging, zo koppig vasthield aan de provinciehoofdstad. Want Assen stribbelde tegen terwijl op hetzelfde moment de gemeente

Meppel stond te trappelen. Meppel zag zijn kans schoon, nu Assen dwarslag. In augustus 1864 stuurden B & W van die gemeente een uiterst ambitieus plan voor een integrale regeling van het hele lokale onderwijs naar Den Haag. Maar inspecteur Staring voorzag het plan van een vernietigend commentaar: 'Eene onbegrijpelijke vermenging,' schreef hij, 'van Latijnsche school, hogere burgerschool en (zie art. 7) van lagere school waaruit zonder geheele splitsing niets goed te maken is.'¹⁰⁷ Daarmee was het plan afgeserveerd. Met enige souplesse zouden minister en inspecteur het plan-Meppel nog wel een gunstige draai hebben kunnen geven. Maar zij zetten vol in op Assen, zelfs nadat de gemeenteraad daar ter plaatse het idee van een rijks-hbs had verworpen. Een rationele verklaring voor die koppigheid is niet goed te vinden. Het lijkt vooral symboolpolitiek. Klaarblijkelijk moest de hbs gevestigd worden in de hoofdstad van de provincie.

En daar was ondertussen binnen en buiten de gemeenteraad een felle discussie opgelaaid over de wenselijkheid, volgens sommigen de noodzaak van een hbs. In november 1865 ontving de Raad een tweetal rekestten, ondertekend door in totaal een kleine tachtig ingezetenen, dat was meer dan een kwart van alle kiesgerechtigden voor de gemeenteraad. Het eerste van die twee, van 20 november, stelde dat:

de wet op het middelbaar onderwijs, 't wordt algemeen erkend, [...] in overeenstemming [is] met het volksbewustzijn, met de volksbehoefte en met den tijdgeest, en de oprigting van zoovele hogere burgerscholen, den spoed waarmede die plaats hadden, de offers die gemeenten zich daarvoor getroosten, deed den Minister Thorbecke zeggen: wij zijn nu, in deze volkszaak, waar ik dacht eerst over 20 jaren te zullen wezen.¹⁰⁸

Hogere burgerschool en vooruitgang waren dus ook voor deze briefschrijvers identiek. Voor- en tegenstanders stonden lijnrecht tegenover elkaar. Behoud van het gymnasium ging niet samen met de vestiging van een rijks-hbs. De onenigheid drong al spoedig door tot de lokale pers. Eind december 1865 verscheen in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* een uitvoerig artikel van de jurist H.J. Smidt, archivaris en griffier van de Staten van Drenthe. Later zou hij een prominent liberaal Kamerlid worden: hij bracht het tot minister in het ministerie Kappeyne van de Coppello. Smidt argumenteerde dat naar de letter en de geest van de wet het gymnasium móést opgaan in een hogere burgerschool. Hij meende dat de gemeente het aanbod van het Rijk om een driejarige rijks-hbs op te richten met beide handen moest aangrijpen. De gemeente kon, schreef hij, op eigen kracht nooit de kosten dragen van het middelbaar onderwijs, 'omdat – en dit is zeer gelukkig – er nimmer een eind komt aan de intellectuele behoeften en daarmee aan den aandrang, om daarin te voorzien'.¹⁰⁹ Dat laatste is een interessant argument: de steeds oplopende kosten voor het onderwijs waren een teken van vooruitgang. We zullen zien dat de aanhangers van de hbs van Goes precies zo redeneerden.¹¹⁰

De gemeenteraad van Assen had zich niet laten dwingen door de minister, maar de kiesgerechtigde burgers maakten meer indruk met hun rekest en stukken in de krant. Onder druk van de publieke opinie kwam de Raad begin 1866 terug op het eerdere negatieve besluit, zij het met tegenzin. In april gaven de raadsleden toe aan de wens van de vernieuwers om mét de oprichting van een hbs gelijktijdig het gymnasium op te heffen. Zelfs nog in de laatste vergadering probeerden de tegenstanders de besluitvorming te vertragen, maar ze waren nog maar met twee tegen zes.¹¹¹

In Enkhuizen gebeurde min of meer hetzelfde als in Assen. Er was daar zelfs sprake van een dubbele draai van de gemeenteraad, eerst voor, toen tegen en daarna toch weer voor een hbs. Het initiatief tot herordering van het onderwijs was uitgegaan van de plaatselijke schoolcommissie. Het voorstel hield de oprichting in van een driejarige hbs en gelijktijdige opheffing van het gymnasium.¹¹² Die uitgangspositie leek dus op die van Assen, met dit verschil dat Assen een rijksschool kreeg aangeboden en Enkhuizen niet. Nadat het besluit tot vestiging van een hbs was gevallen, reisde inspecteur Steyn Parvé voor overleg naar het noorderkwartier. De minister zegde een subsidie toe van f 5000,- per jaar. Alles leek in kannen en kruiken.

Maar plotseling, in augustus 1866, blies de Raad alsnog het plan af.¹¹³ De teleurstelling in Den Haag en in vooruitstrevende kringen in Enkhuizen was groot. De minister reageerde kortzellig op de draai van de Raad¹¹⁴ en de inspecteur analyseerde de mislukking in pessimistische termen:

Het is [...] waarschijnlijk, dat er vooreerst niets van eene regeling van het middelbaar onderwijs te Enkhuizen komen zal, hetwelk des te meer te betreuren is, daar er in deze gemeente groote behoefte aan degelijk onderwijs bestaat en de 2^e afdeeling van het gymnasium niet op voldoende wijze in de behoefte kan voorzien. De ongelukkige afloop der zaak schijnt hoofdzakelijk te wijten aan de tegenwerking van den burgemeester [...].¹¹⁵

Die burgemeester was Hugo A. van Bleiswijk (1803-1872), een landelijk bekende conservatief.¹¹⁶ Inderdaad had hij zich van meet af aan geschaard aan de kant van de tegenstanders op grond van de hoge kosten en de sombere voorspelling over het mogelijke aantal leerlingen van een hbs en zeker ook vanwe-

ge de dreigende opheffing van het gymnasium. Maar net als in Assen weigerde een deel van de burgerij zich neer te leggen bij de afwijzing. De voorzitter van de plaatselijke schoolcommissie begon de raadsleden met pleidooien voor een hbs te bestoken. Net als in Assen was ook in Enkhuizen het resultaat dat de Raad zwichtte voor druk van de kiesgerechtigde burgers en alsnog instemde met de komst van een hbs.¹¹⁷

Het verzet tegen de hbs kwam in beide gemeenten voort uit angst om het traditionele onderwijs te verliezen. Die angst leefde ook elders, bijvoorbeeld in de gemeente Hoorn, zoals later nog uitvoerig aan de orde zal komen.¹¹⁸ En die angst voor aantasting van het traditionele onderwijs was natuurlijk reeel. Het lag in de kleine gemeenten voor de hand dat met de komst van een hbs de oude scholen zouden verdwijnen. Maar het was niet alleen liefde voor de traditie die de basis vormde van verzet tegen de hbs. Ook de inhoud van het middelbaar onderwijs, met de lessentabellen zoals die in de artikelen 16 en 17 van de wet waren vastgelegd, was aan kritiek onderhevig. In orthodox protestants-christelijke en in conservatief katholieke kring bestond huiver voor de natuurwetenschappen, die op de hbs in het curriculum een prominente plaats innamen. De moderne wetenschap gold als 'materialistisch', en dat was geen compliment. De nieuwe vindingen op het gebied van fysica, geologie en biologie (Darwins beroemde boek was *nét*, in 1859, in het Nederlands vertaald) stonden op gespannen voet met geopenbaarde waarheden.¹¹⁹ Maar hoe begrijpelijk het verzet van de oppositie soms ook was, de voorstanders waren in het algemeen sterker en in ieder geval enthousiaster en het vooruitzicht van rijkssubsidie was altijd een belangrijke verleider. Bovendien was, gegeven het conservatieve wantrouwen tegenover de centrale overheid, de vrijheid van inrichting, die de wet expliciet openliet, voor de aanhangers van de nieuwe school

een sterk argument en voor tegenstanders vaak toch wel een geruststelling.

BALANS

Naar des ondergeteekenden gevoelen kan de Staat te weinig en te veel doen. Te weinig, wanneer hij zich tot oprigting van weinige modellen bepaalt; te veel, wanneer hij een zoo groot aantal inrigtingen schenkt, dat het streven naar meer en de drang om zich zelve te helpen bij de burgerij verflauwt. Het laatste zou de Minister vooral wenschen te mijden. Hij is steeds overtuigd, dat de burgerij oneindig rijker is in middelen en voortbrengende kracht, dan de rijkste Regering. Laat men alles of bijna alles op de Staatszorg aankomen, dan zullen omvang en verspreiding van het onderwijs op den duur beperkter blijven, dan wanneer medewerking der belanghebbenden ingeroepen en noodzakelijk wordt.¹²⁰

Met die woorden had minister Thorbecke in zijn memorie van toelichting het belangrijke artikel 18 van de wet verdedigd. Uit de tekst blijkt dat hij balanceerde op het grensvlak van overheidszorg en gemeentelijke autonomie. Hij probeerde evenwicht te bewaren, maar dat was niet gemakkelijk. De rijksoverheid had de zorg voor het middelbaar onderwijs, maar zelfstandigheid van lagere overheden was een beladen onderwerp in de Nederlandse politiek en overigens was Thorbecke zelf daarvan een verklaard voorstander. Daar stond dan weer tegenover dat het belang van de vestiging van hogere burgerscholen zo groot was dat de opbouw van modern onderwijs niet volledig kon worden overgelaten aan de goede of minder goede wil van gemeenten. Zonder lokale steun, dat was het idee, zou

de hbs, in ieder geval in de buitengewesten, zeer waarschijnlijk uitlopen op een mislukking. Thorbecke moest dus heel veel ballen in de lucht houden.

Maar al heel gauw bleek dat de minister zich in ieder geval over het enthousiasme in het land geen zorgen had hoeven maken. De steun onder lokale bestuurders was groot, juist ook buiten het traditionele politieke en economische centrum van het land. Die bevinding komt overeen met het inzicht van onder anderen Stuurman dat de Thorbecke-liberalen 'veel sterker vertegenwoordigd [waren] in de periferie, vooral in het noorden en het oosten van het land, ook wel in Zeeland'.¹²¹ Stuurman voegt daaraan toe dat het ook zichtbaar was bij de liberale pers. In dit onderzoek blijkt dat hetzelfde verschijnsel, de grote dynamiek van 'Thorbeckeland', ook gold voor de aanhang van de hogere burgerschool. Zoals hiervoor vastgesteld, had voor de confessionelen de strijd tegen de ontwikkeling van middelbare scholen geen prioriteit. Het liberale ontwikkelingsmodel kon zich op dat terrein dan ook betrekkelijk vrij ontwikkelen. Dat sprak aan in die excentrische gemeenten.

De hbs kon rekenen op meer belangstelling dan de burgerschool. Die hogere burgerschool was bedoeld voor de brede burgerstand; die groep had welbespraakte vertegenwoordigers, de kiesgerechtigde burgers die een stem hadden in de gemeentepolitiek. Gemeentelijke bestuurders meenden dat zij met de vestiging van een hbs meer eer konden inleggen dan met de vestiging van een burgerschool, bedoeld voor ontwikkeling van de kleine middenstand. De enthousiaste steun in de uithoeken van het land leidde tot de snelle opbouw van een netwerk van hbs'en. In 1870 kon inspecteur Steyn Parvé in een artikel in *De Economist* de verhouding zichtbaar maken tussen de bevolking van de provincies en het leerlingenaantal van de hbs. Niet alleen bleek uit zijn statistieken de algemene ver-

spreiding, maar bovendien een relatief sterke aanwezigheid in de buitengewesten.¹²²

Het centrale thema van dit hoofdstuk was het enthousiasme in kleinere gemeenten voor de hbs. De wetgever meende dat die school geen kans van slagen had zonder steun van lagere overheden, en die steun moest juist gevonden worden buiten het verstedelijkte centrum van het land. Dáár lagen veel van dergelijke gemeenten en ze lagen in het algemeen veel verder uit elkaar dan in het westen. De gemeenten waren vrij in hun keuze voor of tegen het middelbaar onderwijs. Ze moesten vrijwillig meewerken, ze moesten worden verleid. Gelukkige bijkomstigheid was dat in die buitengewesten de aanhang voor het Thorbecke-liberalisme aanzienlijk was.

Waar kwam het lokale enthousiasme vandaan? De financiële prikkel was bij alle deelnemers van groot belang, dat lijdt geen twijfel. Met rijkssteun konden gemeenten die zich een hbs eigenlijk niet konden permitteren er toch een verkrijgen. Het gegeven dat voor veel gemeenten de financiële ondersteuning een absolute voorwaarde was om tot de stichting van een hbs over te kunnen gaan, maakt overigens hun enthousiasme niet minder authentiek. Geld alleen is hier geen afdoende verklaring. Want de kosten konden in alle gevallen lelijk tegenvallen, zeker in de aanvang.

Die motieven van de aanhangers van de hbs waren divers. Overwegingen van lokaal prestige hadden in de jaren 1860 nog altijd een bijzondere betekenis. Daarnaast speelden ook verwachtingen van economisch gewin een rol en zeker ook de hoop om met de hbs tevens de moderne beschaving (inclusief de spoorwegen) binnen te halen. Bij dat alles was het moment van wetgeving van meer dan gewone betekenis: in de liberale ideologie, die in de jaren 1860 politiek en maatschappelijk domineerde, nam onderwijs een centrale plaats in. Een gemeen-

te die een hbs oprichtte, voldeed daarmee aan de eisen van de moderne tijd. Want de hbs, met de grote nadruk in het curriculum op de natuurwetenschappen en de toepassing van praktisch onderwijs, was inderdaad een moderne school.

Een vraag die moeilijk kan worden beantwoord is ondertussen of de verwachtingen van de aanvragende gemeenten bewaarheid werden. Die verwachtingen waren hooggespannen geweest, zoals bijvoorbeeld mooi verwoord in een dankbetuiging door een groep burgers uit Sneek, die eerder al aan de orde was:

Welk een bron toch van welvaart (voor het heden en voor de toekomst), van algemeen vertier, bedrijvigheid, meerder verbruikstoevloed van vreemdelingen etc.

Hoe schoon zal zulk een stichting zich aansluiten aan het hier reeds zoo hoog opgevoerde lager onderwijs.

Welk eene geruststelling voor den burger dat zijne zonen voor betrekkelijk geringe vergoeding de weg is geopend die leidt tot kennis, die leidt tot wetenschap, eene weg die hen zal voeren tot eene eervolle maatschappelijke positie.

Welk eene onderscheiding voor de plaats onzer inwoning, de stad die ons lief is, in het bezit te zijn van eene school, die ons op ééne lijn stelt met de meest bevoorregte gemeenten van ons Vaderland.¹²³

Het is nogal wat! De hoofdzaken lijken hier toch wel te zijn geweest het toegenomen prestige van de eigen gemeente en de economische verwachtingen. De prestigewinst is moeilijk meetbaar. In de provincie Friesland werden al spoedig ook in andere gemeenten dan alleen in Sneek hbs'en opgericht, in Leeuwarden, Harlingen en Heerenveen. Ook in de verschillende dicht bij elkaar gelegen vestigingsplaatsen in de provincie

Groningen was dat het geval: veel hbs'en in een klein gebied. Hoe meer plaatsen een hbs hadden, hoe minder ieder van die plaatsen kan zijn opgevallen. Maar misschien was het na vestiging van al die hbs'en wel omgekeerd, dat een gemeente die er nog geen had negatief opviel. Economisch gewin, het andere zware argument, is van veel factoren afhankelijk, bijvoorbeeld de verbeterde infrastructuur door de aanleg van spoorverbindingen en de verbeterde volksgezondheid, onder andere door de invoering en doorwerking van moderne gezondheidswetgeving. Het is niet goed mogelijk om aan te wijzen wélk gedeelte op het conto van de hbs kan worden geschreven.

Zeker is ondertussen dat in veel gemeenten (met Sneek als uitzondering) de hbs aanvankelijk maar matig floreerde. Een van de meest schrijnende voorbeelden daarvan is de hbs van de gemeente Hoorn. Maar ook bijvoorbeeld de rijks-hbs'en van Warffum, Helmond en Winterswijk deden het zelfs zo slecht dat serieus in overweging werd genomen om ze te sluiten.¹²⁴

Bij aanvang van de onderwijshervorming zag het er al met al naar uit dat het Rijk erin was geslaagd om gunstige omstandigheden te creëren voor de vestiging van de hbs. Er was een web van nieuwe of spoedig te vestigen hogere burgerscholen geweven over het land. Het was een belangrijke en onvermijdelijke eerste stap naar succes van de school. Maar nu moest die zich nog gaan bewijzen in de lokale praktijk. Een duidelijk profiel was er niet. De school was modern, breed, duur en bestemd voor de 'kern des volks', zoals Thorbecke de brede burgerstand aanduidde.¹²⁵ Maar heel veel was nog onduidelijk en niet centraal geregeld: lestijden, vakanties, toelatingseisen, overgangsnormen, beroepsmogelijkheden. Welke plaats zou de school innemen in de gemeenschap, ook dat was ongewis, want de lokale oppositie was met de naderende komst van een hbs zeker niet verdwenen. Het was niet uit te sluiten dat de tegenstan-

ders de definitieve vestiging in de gemeenschap van het moderne onderwijs zouden proberen te frustreren. Ten slotte was er nog het lerarenteam, nieuw in veel gemeenten, een college van, zoals de memorie van toelichting het uitdrukte, 'bekwame onderwijzers [die] zich aan onze Universiteiten [hadden] kunnen vormen'.¹²⁶ Gestudeerde mannen in een omgeving van dagloners, vissers, kleine middenstanders en enkele standgenoten. Hoe zou dat team zich een plaats verwerven in de dorpen en stadjes? Zouden ze zich er vestigen, zouden ze er trouwen met meisjes uit het dorp, zouden ze iets kunnen betekenen voor de gemeenschap en voor hun school?

